

सम्राट अशोकाच्या मृत्यूनंतर मौर्य साम्राज्य सांभाळणारा कोणीही सक्षम राजा गादीवर आला नाही. त्यामुळे भारतीय प्रदेशावर परकीय आक्रमणे सुरु झाली. मौर्य राजांचे आपल्या प्रदेशावरील नियंत्रण कमी होऊ लागले. त्यामुळे मौर्य साम्राज्याच्या सीमेवरील प्रांतांनी स्वतंत्रपणे राहायला सुरुवात केली. याच काळामध्ये इ.स.पू. २३५ मध्ये दक्षिण भारतामध्ये सातवाहन घराण्याचा उदय झाला. सातवाहनांचे स्वतंत्र राज्य स्थापन करण्याचे कार्य सिमुक याने केले. म्हणून तो सातवाहन घराण्याचा संस्थापक मानला जातो. सातवाहन घराण्यामध्ये ३० राजे होऊन गेल्याची माहिती मिळते. यांचे राज्य विदर्भ, मराठवाडा, नाशिक तसेच आंध्रप्रदेश या प्रदेशात असल्याचे संदर्भ आपणास सापडतात. इ.स. २२५ पर्यंत सातवाहनांची स्वतंत्र सत्ता होती. म्हणून सातवाहनांचे साम्राज्य हे दक्षिण भारतात एकूण ४६० वर्षे सत्तेवर असलेले जास्त काळ टिकलेले व बलाढ्य साम्राज्य होय.

सातवाहनांच्या इतिहासाची साधने :

सातवाहन घराण्याच्या इतिहासावर प्रकाश टाकणारी अनेक साधने आपणास उपलब्ध होतात. ही साधने वाङ्मयीन व भौतिक अशी दोन्ही प्रकारची आढळून येतात. या साधनांच्या आधारे आपणास सातवाहनांची राजकीय, सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक व सांस्कृतिक जीवनाची माहिती होते.

१) पुराण वाङ्मय - सातवाहन राजांची वंशावळ पुराणातून माहित होते. याद्वारे आपणास सातवाहन घराण्यात ३० राजे होऊन गेल्याचे कळते. पुराणांपैकी वायु, बृह्मांड, भागवत, विष्णू या पुराणामध्ये आपणास सातवाहन राजांचा उल्लेख मिळतो.

२) **बृहत्कथा आणि गाथासप्तशती** - 'बृहत्कथा' हा ग्रंथ गुणाढ्य ने लिहिला असून तो सातवाहन काळातील आहे. त्यामुळे बृहत्कथामधील माहिती उपयुक्त आहे. तसेच सातवाहनांचा राजा हाल याने सातशे गाथांचा संग्रह लिहिला जो 'गाथासप्तशती' म्हणून ओळखला जातो. हा ग्रंथ राजा हालने लिहिला असल्याने तत्कालीन असून विश्वसनीय आहे. यामध्ये सातवाहन कालीन सामाजिक जीवन व पैठण परिसराची माहिती आहे.

३) **पेरीप्लस ऑफ द युरेथ्रीयन सी** - हा ग्रंथ ग्रीक प्रवाशाने लिहिलेला असून ग्रंथकर्त्याचे नाव आपणास उपलब्ध झालेले नाही. हा ग्रंथ इ.स.पू. पहिल्या शतकातील असल्याने तो सातवाहनकालीन आहे. या ग्रंथामध्ये सातवाहनांच्या बाजारपेठा, व्यापार व इतर महत्त्वपूर्ण माहिती आपणास होते.

४) **उपलब्ध अवशेष** - मागील अनेक वर्षांमध्ये झालेल्या उत्खननातून अनेक ठिकाणी सातवाहनकालीन अवशेष उपलब्ध झाले आहेत. नेवासा, तगर (तेर), प्रतिष्ठाण (पैठण), भोगवर्धन (भोकरदन) इ. ठिकाणी झालेल्या उत्खननात या काळाचे अवशेष उपलब्ध झाले. या अवशेषामध्ये मातीच्या मूर्ती, खापराचे तुकडे, नाणी, भांडी, दागिणे, इ. अवशेष मिळाले. ज्याद्वारे आपणास सातवाहनांचा इतिहास लिहिण्यासाठी उपयोग होतो.

५) **शिलालेख** - सातवाहनकालीन अनेक शिलालेख सापडले. औरंगाबाद जिल्ह्यातील अजिंठा, पितळखोरा, नाशिकची लेणी, पुणे जिल्ह्यातील राणी नयनिकाचा नाणेघाट व कार्ले, कान्हेरी आणि अमरावती, नागार्जून कोंडा इ. ठिकाणी सातवाहनांचे शिलालेख सापडतात. यामधून आपणास सातवाहनांची उपयुक्त माहिती होते.

६) **नाणी** - सातवाहनकालीन भरपूर नाणी सापडली आहेत. ही नाणी नेवासे, तेर, पैठण, भोकरदन, कौंडापूर, पौनी इ. ठिकाणी विपूल प्रमाणात उपलब्ध झाली. यामुळे सातवाहनांच्या इतिहासावर प्रकाश टाकण्यास भरपूर मदत झाली.

इ. उपलब्ध वाडमयीन व भौतिक साधनांच्या आधारे सातवाहनकालीन इतिहास ज्ञात होतो.

सातवाहन कोण होते - त्यांचे मुळ वस्तिस्थान :

मौर्य साम्राज्याच्या उतरत्या काळात सातवाहनांची सत्ता स्थापन झाली. परंतु सातवाहन कोण होते व त्यांचे मुळ वस्तिस्थान कोणते याविषयी इतिहासकारांमध्ये मतभेद आहेत. सातवाहन वंशाबाबत काही दंतकथा आढळतात. ज्या विश्वसनीय वाटत नाहीत. सातवाहनांच्या शिलालेखातून त्यांचा 'दक्षिणापथपती' म्हणून उल्लेख आढळतो. यावरून सातवाहन हे

दक्षिण भारतातले आणि विशेषत्वाने ते आंध्र आहेत असे काही इतिहासकार मानतात. यासाठी पुराणामध्ये सातवाहनांना आंध्रजातीय म्हटल्याचा ते आधार घेतात यामध्ये डॉ. स्मीय, डॉ. भांडारकर, डॉ. रेंपसन यांचा समावेश होतो. तर जास्तीत जास्त अवशेष तसेच सातवाहनांची राजधानी प्रतिष्ठान महाराष्ट्रात असल्याने सातवाहन हे मुळ महाराष्ट्रीय आहे व त्यांचे मुळ वस्तीस्थान प्रतिष्ठान हेच आहे, असे मत सर जदुनाथ सरकार, डॉ. गोपालचारी यांनी मांडले आहे.

सातवाहन घराण्यातील राजे :

मौर्य साम्राज्याच्या उतरत्या काळात स्थापन झालेल्या सातवाहन घराण्याने जवळपास ४६० वर्षे राज्य केले. या घराण्यात एकूण ३० राजे होऊन गेल्याची माहिती आपणास पुराणाच्या आधारे मिळते. सातवाहन साम्राज्य हे इ.स.पू. २३५ ते इ.स. २२५ या काळात सत्तेवर होते. सिमुक हा सातवाहन घराण्याचा संस्थापक असून सातकर्णी पहिला, राजा हाल, गौतमीपुत्र सातकर्णी व वशिष्टीपुत्र पुलुयामी हे सातवाहन घराण्यातील उल्लेखनीय राजे होते. ज्यांच्या कामगिरीने सातवाहन घराण्याची सत्ता व प्रतिष्ठा वाढली. या सर्व राजांपैकी गौतमीपुत्र सातकर्णी हा सर्वश्रेष्ठ राजा होय.

१) सिमुक (इ.स.पू. २३५ ते इ.स.पू. २१३)

सिमुक हा सम्राट अशोकाच्या काळात मौर्य साम्राज्याच्या दक्षिणेतील एखाद्या प्रदेशाचा अधिकारी किंवा अंकित राजा असावा. सम्राट अशोकाच्या मृत्यूनंतर मौर्यांच्या उतरत्या काळात याने सातवाहन घराण्याची स्थापना केली. नाणेघाटातील शिलालेखामध्ये सिमरु सातवाहन असा याचा उल्लेख सापडतो. पुराणातील माहितीनुसार त्याने कण्व घराण्याचा राजा सुशर्मन/सुशर्मा याचा वध करून सातवाहन घराण्याची स्थापना केली. त्याने आपल्या प्रदेशाचा विस्तार करून 'दक्षिणापथपती' ही पदवी धारण केली. त्याने स्थापन केलेल्या राज्याची प्रतिष्ठान ही राजधानी बनवली. त्याने जैन मंदिरे व चैत्यगृहे यांची निर्मिती केली. त्याने एकूण २३ वर्षे राज्य केले.

२) कृष्ण (इ.स.पू. २१२ ते इ.स.पू. १९५)

सिमुकचा पुत्र सातकर्णी प्रथम हा अल्पवयीन असल्याने त्याचा भाऊ कृष्ण हा गादीवर आला. नाशिकच्या लेण्यातील कान्ह राजा हा कृष्णाचा असून त्याच्याच काळात या लेण्या कौरल्याची माहिती नाशिक येथील शिलालेखामध्ये मिळते. याने १८ वर्षे राज्य केले.

३) सातकर्णी प्रथम (इ.स.पू. १९४ ते इ.स.पू. १८५)

सातकर्णी प्रथम यांला पुराणानुसार कृष्णाचा पुत्र तर नाणेघाटाच्या शिलालेखानुसार

सिमुकचा पुत्र असे संबोधले आहे. सातवाहनांची सत्ता आणि प्रतिष्ठा वाढविणारा पहिला श्रेष्ठ राजा म्हणून सातकर्णी प्रथमचा उल्लेख केला जातो. त्याची राणी नयनिका हिच्या नाणेघाट शिलालेखावरून सातकर्णी प्रथमची माहिती मिळते. त्याने दोन अश्वमेध यज्ञ व एक राजसुय यज्ञ केल्याची माहिती मिळते. या अभिलेखामध्ये सातकर्णी प्रथमला धनदस, कामदस, वरदस, पुत्रदस इ. उपाधींनी गौरविले आहे. त्याने आपल्या साम्राज्याचा भरपूर विस्तार केला होता म्हणून त्यास 'दक्षिणापथपती' तसेच 'अप्रहितचक्र' या उपाधींनी गौरविले होते.

४) राजा हाल (इ.स. २० ते इ.स.२४)

सातवाहन वंशातील राजा हाल हा सतरावा राजा होय. हा विद्वान, कवी होता. तसेच त्याने आपल्या दरबारामध्ये साहित्यिक, कलावंत यांना आश्रय दिला होता. त्याने 'गाथासप्तशती' हा प्राकृत काव्य ग्रंथ लिहिला. यामधून तत्कालीन समाजजीवनाची माहिती आपणास होते.

५) गौतमीपुत्र श्री सातकर्णी (इ.स. ७० ते इ.स.९६)

सातवाहन घराण्यातील सर्वश्रेष्ठ सम्राट म्हणून गौतमीपुत्र श्री सातकर्णीचा उल्लेख केला जातो. तो राजा शिवस्वातीचा पुत्र असावा. त्याच्या आईचे नाव गौतमी बलश्री होते. हा गादीवर येण्यापूर्वी सातवाहन सत्तेला उतरती कळा लागली होती. याने गादीवर आल्यानंतर सातवाहन सत्तेला गतवैभव तर प्राप्त करून दिलेच त्यासोबतच सातवाहनांची सत्ता, प्रतिष्ठा व दरारा वाढवण्याचे कार्य केले. त्याचे साम्राज्य पूर्वेकडे विदर्भ, पश्चिमेकडे कोकण, उत्तरेकडे माळवा व काठेवाड आणि दक्षिणेकडे कृष्णा नदी पर्यंतचा प्रदेश एवढ्या प्रदेशांमध्ये विस्तारलेले होते. म्हणूनच त्याने 'त्रीसमुद्रतोयपीतवाहन' ही पदवी घेतली होती.

गौतमीपुत्र श्री सातकर्णीने पश्चिम भारतात राज्यविस्तार केला. तेव्हा या भागात असलेल्या क्षहरात वंशाचे त्यांनी समुळ उच्चाटन केले.

शकराजा नहपान याने सातवाहनांच्या उतरत्या काळात सातवाहनांचा फार मोठा प्रदेश त्याच्या ताब्यात घेतला होता. राजा नहपानाने घेतलेला सर्व प्रदेश गौतमीपुत्र श्री सातकर्णीने जिंकून घेतला. अशा प्रकारे आपल्या साम्राज्याचा विस्तार करून त्याने सातवाहन सत्तेची प्रतिष्ठा वाढवली. म्हणूनच नाशिक येथील शिलालेखामध्ये गौतमीपुत्र श्री सातकर्णीस सातवाहन सत्तेच्या प्रतिष्ठेचा पुनर्स्थापक म्हटले आहे. तसेच शक-यवन-पल्लव या परकीय सत्तांचा निःपात केल्याची माहिती आढळते. अशाप्रकारची माहिती ताम्रपट व नाण्यावरून सुद्धा मिळते.

गौतमीपुत्र श्री सातकर्णी हा वैदिक धर्माचा पुरस्कर्ता असून इतर धर्माच्या बाबत धार्मिक सहिष्णू वृत्तीचा होता. त्याने समाजात ब्राह्मणांना सर्वोच्च सन्मान व प्रतिष्ठा मिळवून दिली त्याने आपल्या साम्राज्यातील अनेक गुन्हेगारांच्या शिक्षा कमी केल्या. त्याने प्रजेकडून कधीही जास्त प्रमाणात कर घेतला नाही म्हणजेच त्याचे कर हे धर्मानुकूल होते. अशाप्रकारे युद्ध आणि शांती या दोन्ही आघाड्यावर सारखेच कार्य करणारा तो निसंशय श्रेष्ठ राजा होता. तो गुणवान, रुपवान असून सुंदर अशी शरीरयष्टी लाभलेला पराक्रमी राजा होता. आपल्या नावासमोर आईचे नाव लावणारा तो पहिला सातवाहन राजा असून आपल्या आईचा आज्ञाधारी पुत्र होय. गौतमीपुत्र सातकर्णी हा सद्गुणी, दयाशील, विनयशील, न्यायप्रीय, उदार व प्रजाहित दक्ष राजा होता.

गौतमीपुत्र श्री सातकर्णी नंतर त्याचा मोठा पुत्र वशिष्ठीपुत्र पुलुमावी हा गादीवर आला. यानेही सातवाहनाची सत्ता आणि प्रतिष्ठा वाढवण्याचा प्रयत्न केला. यानंतर अनेक राजे सातवाहनांच्या गादीवर येऊन गेले. शेवटच्या काही राजांच्या काळात सातवाहनांच्या सत्तेस उतरती कळा लागली. या काळात सातवाहन साम्राज्याच्या पाचभागावर पाच राज्यांचा उदय झाला. ही पाच राज्ये म्हणजे चतुवंश, पल्लववंश, इक्ष्वाकूवंश, आभीरवंश, वाकाटक वंश इ. राज्ये होत. अशा प्रकारे इ.स. २२५ मध्ये सातवाहन सत्तेचा न्हास झाला.

सातवाहनकालीन प्रशासन :

सातवाहनांची सत्ता आणि प्रतिष्ठा वाढत गेली. सातवाहनांनी एका प्रबळ सत्तेचे स्वरूप धारण केले होते. विस्तारलेल्या साम्राज्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी अत्यंत साधी आणि सरळ प्रशासन व्यवस्था सातवाहनांनी निर्माण केली होती. धर्मशास्त्राचा आधार घेऊन साम्राज्याचे प्रशासन चालवण्याकडे सातवाहन राजांचा कल होता. म्हणजेच राजे हे धर्मशास्त्रातील नियमाप्रमाणे राज्य करणे हे आपले कर्तव्य समजत होते.

केंद्रीय प्रशासन - सातवाहनकालीन प्रशासन व्यवस्थेमध्ये केंद्रीय प्रशासनाचा सर्वोच्च प्रमुख हा राजा असे. राजपद हे वंशपरंपरागत चालत असे. राजाचे सर्वपुत्र युवराज म्हणून घोषित केल जात तर राजानंतर मोठा पुत्र उत्तराधिकारी होत असे व इतर पुत्रांना प्रांतांचे प्रांताधिकारी म्हणून नेमले जाई. राजपुत्रांना 'कुमार' म्हणून संबोधले जाई. राजा हा स्वतः युद्धामध्ये सहभागी होऊन सैन्याचे नेतृत्वही करत असे. युद्धातील पराक्रमामुळे राजेलोकांनी अनेक पदव्या घेतलेल्या दिसून येतात तसेच वेगवेगळ्या प्रकारचे यज्ञ केल्याचेही दिसून येते. अशाप्रकारे संपूर्ण साम्राज्यावर राजाचा एकाधिकार असे. साम्राज्याची विभागणी